

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרק תשיעי

ברכות הראיה

סוגיה כו: חתימת הברכות במקדש

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה נו: חתימת הברכות במקדש

*

רקע

הגמ' עד סוף הפרק היא ברובה אגדתא. שני נושאים הלכתיים נידונים בדפים אלו: א. מורא מקדש וכבוד בית כנסת. ב. חתימת הברכות במקדש. דין כבוד בית כנסת נידון באריכות בפרק רביעי במסכת מגילה, ולכן לא נעסוק בו כאן.

מקורות

- א. גמ' סב--סד. "לא יכנס אדם להר הבית במקלו וכו'... ה' יברך את עמו בשלום"
 ב. תוספתא פ"ו הל' כז-כח
 ג. סוטה לז: משנה
 מ: "וכל כך למה... תן לו תהלה"
 רש"י סוטה מ: ד"ה שאין עונין אמן במקדש
 תוס' סוטה מ: ד"ה וכל
 ד. תענית טז: "במה דברים אמורים בגבולין אבל במקדש... אלא בשערי מזרח ובהר הבית"
 ה. ריטב"א ד"ה כל חותמי ברכות
 ו. רמב"ם הל' תעניות פ"ד הל' טו-טז
 הל' תפילה פ"ד ה"ט

ריטב"א ד"ה כל חותמי ברכות

כל חותמי ברכות שבמקדש היו אומרים מן העולם. פירוש, בסוף כל ברכה היו אומרים ברוך אתה מן העולם וכו' או עד העולם, ומשקלקלו המינין תקנו מן העולם ועד העולם. וכל כך למה, לפי שאין עונין אמן במקדש. פירוש, במקדש לא היו עונין אמן אלא כל העונין אומרים ברוך שם כבודו לעולם ועד. וכיון שהעונין מאריכין ואומרים ברוך וכו' לעולם, כדאיתא במסכת תענית, בדין הוא שיאריכו המברכין ויאמרו מן העולם ועד העולם. ומנין שאין עונין אמן במקדש, דכתיב בעזרא: ויקם על מעלה הלויים ישוע וקדמיאל וכו' ויצעקו וכו' ויאמרו קומו וברכו וכו' ויברכו וכו'. קומו וברכו, אמרו למברכים ויברכו לעונין והיינו ברוך שם כבוד. והיינו ויברכו ולא סגי בעניית אמן. ודוקא לתפלה, אבל לשאר ברכות אמן היו עונין, שהרי מצינו בעזרא עצמו כשבירך על התורה ענו אחריו אמן, כדכתיב: ויברך עזרא את ה' הגדול ויענו כל העם אמן במועל ידיהם וכו'.

הסבר הסוגיה

כל חותמי ברכות שבמקדש היו אומרים... מן עולם ועד העולם. [משנה נד].

נוסח הברכות שבמקדש נידון בתוספתא [פ"ו הל' כז-כח] ובשלוש סוגיות בגמ' [ברכות סג., תענית טז:; סוטה מ:].

בתוספתא מובא נוסח הברכות במקדש שונה מנוסח הברכות בתפילה בשני דברים:

א. "כל חותמי ברכות שהיו במקדש היו אומרים... מן העולם ועד העולם". במדינה חותמים ב"ברוך אתה ה'" בלבד, ואילו במקדש חותמים "ברוך ה' א-להי ישראל מן העולם ועד העולם".

ב. "אין עונין אמן במקדש, שנאמר: 'קומו וברכו את ה' א-להיכם מן העולם ועד העולם ויברכו את שם כבודך' [נחמיה ט, ה]". במדינה אומרים אמן על כל ברכה וברכה, ואילו במקדש אין אומרים אמן אלא משבחים ונותנים תהילה אחר כל ברכה וברכה [כך עולה מהפסוק המובא בתוספתא, אך התוספתא אינה אומרת מהו השבח שאומרים].

התוספתא אינה מחברת בין שני השינויים הללו, אך בסוגייתנו נאמר ששני השינויים הללו קשורים זה בזה. הגמ' [סג] שואלת מדוע חותמי ברכות שבמקדש היו אומרים מן העולם ועד העולם, ומתמצת: "לפי שאין אומרים אמן במקדש". מסביר הריטב"א [ד"ה כל חותמי ברכות] שכיוון שמאריכים בענייה ואומרים "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" לכן צריך להאריך גם בברכה עצמה! הריטב"א מוסיף ששני השינויים הללו נלמדו מהפסוק בספר נחמיה. מחלקו הראשון של הפסוק: "קומו וברכו את ה' א-להיכם מן העולם ועד העולם", לומדים שהמברך אומר: "ברוך ה' א-להי ישראל מן העולם ועד העולם". מחציו השני של הפסוק: "ויברכו את שם כבודך", לומדים שאין עונים באמן בלבד אלא חובה לענות בברכה ל"שם כבודך".

ניתן להסביר את ההבדל בין המקדש לבין המדינה לגבי הענייה, ש"אמן" פירושו אישור והסכמה, ו"ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" הוא ברכה בפני עצמה. במדינה, השומע את הברכה חייב לאשר אותה ולהסכים לה. במקדש, בבית המלך, אין זה דרך ארץ לאשר ולהסכים למלכות ה' בעולם הנאמרת בברכה, ולפיכך השומעים עונים לברכה בברכה.

בסוגיה במסכת תענית מתחדשים שני דברים שאינם ברורים בסוגייתנו. המשנה [טו:]: אומרת שיש הבדל בין ברכות התענית בהר הבית לבין ברכות התענית בגבולין. הגמ' [טז:]: מבארת שבגבולין אומרים: "ברוך אתה ה' גואל ישראל" ועונים אמן, ואילו במקדש אומרים: "ברוך ה' א-להי ישראל מן העולם ועד העולם ברוך גואל ישראל", ועונין: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד".

בגמ' זו מפורש מהי הענייה שעונים במקדש, וכן מפורש שהנוסח "ברוך ה' א-להי ישראל מן העולם ועד העולם" אינו מחליף את הנוסח הרגיל אלא מהווה תוספת, וחותמים את הברכה בחתימה כפולה, גם "ברוך ה' א-להי ישראל מן העולם ועד העולם" וגם "ברוך אתה ה' גואל ישראל".

¹ הסברו אינו מובן, ועיין מהרש"א [חידושי אגרות סוטה מ: ד"ה מנין] המבאר: "לפי דעת המקובלים, מלת אמן שהוא קיום והאמנת דבר הוא מחבר ומצרף שם הקרי והכתיב, דהיינו שם א-דני ושם הוי"ה במספר צ"א כמנין אמן, והיינו בגבולין שאינו נקרא רק בשם א-דני... צריך לכוין גם לשם הכתיב בצירוף במלת אמן... אבל במקדש שהקרי והכתיבה בשם הוי"ה אין כאן צירוף אמן, אבל אומר שם על כל ברכה תהלה דהיינו... ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, להורות על כוונה זו דשם הכבוד הזה שהוא שם הוי"ה הוא במקדש מן העולם הזה ועד הבא".

המשנה במסכת סוטה [לז:]: אומרת: "ברכת כהנים כיצד, במדינה - אומר אותה שלש ברכות, ובמקדש - ברכה אחת". הגמ' [מ:]: שואלת מה סיבת ההבדל, ועונה: "לפי שאין עונין אמן במקדש". מסביר רש"י [ד"ה שאין עונין אמן במקדש] שכיוון שאין עונים אמן, אין הפסקה בין שלושת הפסוקים וממילא שלושתם ברכה אחת. תוס' [ד"ה כל] מקשים שאומנם לא עונים אמן אך עונים "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", ומדוע שענייה זו לא תחלק את הברכה לשלוש ברכות? מתרצים התוס' שהם לא ענו בין פסוק לפסוק אלא ענו לאחר אמירת שם ה', וכיוון שלא היתה הפסקה בין הפסוקים, מהוים שלושתם ברכה אחת.

מסוגיות אלו עולות מספר מסקנות:

א. בברכות שברכו במקדש היו חתימות כפולות, גם "ברוך ה' א-להי ישראל מן העולם ועד העולם" וגם "ברוך אתה ה'...".

ב. השומעים ברכות אלו ענו "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד".

ג. ברכת כהנים במקדש היא ברכה אחת, והשומעים אותה עונים בסוף הברכה "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". לשיטת תוס' אין עונים בסוף הברכה, אלא בכל פעם שמזכירים את שם ה'.

הרשב"א [ד"ה ת"ר], ריטב"א [ד"ה כל חותמי ברכות] ומאירי [ד"ה אמר המאירי] מצטטים את שיטת הראב"ד, שהמסקנה הראשונה אינה מדוייקת, והחתימה "ברוך ה' א-להי ישראל מן העולם ועד העולם" נאמרה בתפילות בלבד, ולא בשאר הברכות.

שיטת הרמב"ם קובעת ברכה לעצמה. הרמב"ם מביא את נוסח התפילה במקדש בשני מקומות, בדיני ברכת כהנים [הל' תפילה פי"ד ה"ט] ובהלכות תעניות [פ"ד הט"ו]. בהלכות תעניות פוסק הרמב"ם: "כשהיו מתפללין על הסדר הזה בירושלם היו מתכנסין בהר הבית כנגד שער המזרח ומתפללין כסדר הזה, וכשמגיע שליח צבור לומר מי שענה את אברהם, אומר: ברוך ה' א-להים א-להינו א-להי ישראל מן העולם ועד העולם, ברוך אתה ה' גואל ישראל, והן עונין אחריו: ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". הרמב"ם מביא את הנוסח הייחודי למקדש בהלכות תעניות בלבד, משמע שאמרו נוסח זה בשש הברכות שמוסיפים בתענית בלבד. מסקנה זו קשה מאוד מלשון משנתנו האומרת: "כל חותמי ברכות שבמקדש... אומרים מן העולם ועד העולם".

אולי ניתן להסביר שלדעת הרמב"ם יש הבדל בין החתימה בברכות תענית לבין החתימה בשאר ברכות. בברכות תענית חתמו במקדש חתימה כפולה, ואילו בשאר ברכות חתמו חתימה אחת בלבד, ובמקום לחתום: "ברוך אתה ה' <מגן אברהם>", חתמו "ברוך אתה ה' א-להי ישראל מן העולם ועד העולם <מגן אברהם>". בכל הברכות רק הוסיפו כינוי לשם ה', ואילו בתענית הוסיפו ברכה נוספת, והקב"ה מתברך גם בכך שהוא "א-להי ישראל מן העולם ועד העולם" וגם בכך שהוא גואל ישראל.

אין דרכו של הרמב"ם להביא בהלכות את נוסח התפילות [הנוסח מובא ב"סדר התפילות", אך הרמב"ם לא כתב סדר תפילות למקדש], ולכן הוא אינו מתייחס לנוסח הברכות במקדש, אך

בתענית שלברכה יש נוסח כפול, הנוסח משנה את מהות הברכה, ולשינוי מהות הברכה יש מקום בהלכות.

בדיני ברכת כהנים פוסק הרמב"ם: "כיצד ברכת כהנים במקדש... אין העם עונין אחר כל פסוק אלא עושין אותה במקדש ברכה אחת, וכשישלימו כל העם, עונים: ברוך ה' א-להים א-להי ישראל מן העולם ועד העולם". הרמב"ם פוסק כמפורש במשנה ובגמרא שברכת כהנים במקדש היא ברכה אחת, אך הוא פוסק שהעם עונים: "ברוך ה' א-להים א-להי ישראל מן העולם ועד העולם", ולא "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", כמפורש בהלכות תעניות.

נראה להסביר שחייב הענייה במקדש נלמד מהפסוק: "קומו ברכו את ה' א-להיכם מן העולם עד העולם ויברכו שם כבודך ומרומם על כל ברכה ותהלה". בכל הברכות שהמברך אומר: "ברוך ה' א-להי ישראל מן העולם ועד העולם", העונה אומר: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". בברכת כהנים, שהמברכים אומרים את שם ה' ואינם מוסיפים "מן העולם ועד העולם", העונה מברך את הקב"ה בכך שהוא א-להי ישראל מן העולם ועד העולם.

ברמב"ם מפורש שהוא חולק על התוס', ולדעתו, הענייה לא היתה לאחר הזכרת שם ה' אלא בסוף הברכה. לפי הבנה זו, צריך להסביר את הגמ' בסוטה, האומרת שברכת כהנים במקדש היא ברכה אחת לפי שאין אומרים אמן. נראה להסביר שאמן הוא אישור והסכמה, וכיוון שבברכת כהנים יש שלוש ברכות שונות, יש לאשר כל אחת מהברכות הללו בנפרד. במקדש, שאין צריך לאשר את הברכות אלא רק לשבח את הקב"ה, די לשבח שבת אחד בסיום הברכה כולה.

סיכום

המשנה אומרת שנוסח הברכות במקדש שונה מנוסח הברכות במדינה, והתוספתא מוסיפה שגם נוסח הענייה שונה.

מפשטות הגמ' משמע שלכל הברכות [או לפחות לכל ברכות התפילה] במקדש היתה חתימה כפולה: "ברוך ה' א-להי ישראל מן העולם ועד העולם, ברוך אתה ה'...", והענייה היתה זהה בכלום: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". מהרמב"ם משמע שחתימה כפולה היתה לברכות התענית בלבד, ונוסח החתימה של ברכת כהנים היה: "ברוך ה' א-להים א-להי ישראל מן העולם ועד העולם".